Всеволод Івакін – кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Києва Інституту археології НАН України

ВСЕВОЛОД ІВАКІН: ...велика проблема: як зробити археологічну науку доступною, цікавою, інтерактивною. Потрібні дослідники, які вміють просто говорити про складне, знаходити якісь аспекти, які будуть цікаві усім. А це досить непросто...

Перше моє запитання: чому взагалі прийшли до теми танатології, з чого почалася така цікавість?

Почалося з обрання теми дисертаційного дослідження. Якщо поховальні пам'ятки епохи вікінгів завжди перебували у центрі уваги вітчизняних науковців, то християнські поховання залишалися дещо в тіні. Олександр Петрович Моця погодився стати науковим керівником мого дисертаційного дослідження «Поховальні пам'ятки давньоруського Києва». Більшу частину роботи було присвячено якраз періоду XI–XIII ст., найменш висвітленому в історіографії до того часу.

Під час науково-рятівних археологічних досліджень у центральній історичній частині міста Києва досить часто трапляються поховання різних періодів. У мене є кілька статей з цієї тематики. І от так сталося, що потім мене зацікавили загальніші питання, пов'язані з археологією смерті.

Що означає поняття «археологія смерті»?

Це досить широке поняття. Археологія смерті – це все, що стосується археологічно виявлених решток, пов'язаних із питаннями смерті, а саме: структура поховального обряду та різноманітні її елементи (конструкція поховальної споруди, супровідний інвентар), рештки людини, скелет, розташування рук, ніг, положення тіла, висновки палеоантропологічних аналізів тощо.

Це якось емоційно впливає на дослідника? Ось ти копаєш, аж раптом: очниці дивляться... Це страшно чи ні? Чи є якийсь специфічний запах?

Щодо запаху, то це залежить від давності поховання. За умови вологих ґрунтів, які часто трапляються у культурних нашаруваннях київського Подолу XVIII–XIX ст., у поховальних комплексах можуть фіксувати рештки волосся та шкіри, іноді зберігаються супровідні предмети та елементи одягу з органічних матеріалів. Проте переважна більшість досліджуваних кістяків, як правило, являють собою повністю скелетизовані рештки. Не можу сказати, що у мене виникали якісь негативні емоції щодо таких об'єктів.

Що відбувається з кістяком після того, як його дослідили? Чи є сенс у перепохованні? Ми ж не знаємо, хто це, можливо, вони були атеїстами, нехрещеними або належали до іншої віри.

Це складне запитання. Річ у тім, що у нас тільки зараз починають створювати фонди, куди збиратимуть для різноманітних аналізів палеоантропологічний та остеологічний матеріал. До сьогодні переважала така практика: після повного палеоантропологічного дослідження рештки перепоховували за участі священнослужителя на певних кладовищах. Однак тут справді є актуальними ті запитання, які Ви поставили: ми далеко не завжди знаємо, до якої конфесії належали люди, рештки яких виявлено.

Колись у Вишгороді ми дослідили могильник кінця XVIII – початку XIX ст. Є дані, що у той період у селі Вишгород мешкав виключно православний люд. Із православним батюшкою Борисоглібської церкви не вдалося домовитися про перепоховання, зате погодився священник собору Вишгородської Богородиці УГКЦ. Тобто давні вишгородці могли через двісті років після смерті стати уніатами. Щоправда, до перепоховання так і не дійшло, рештки все ще чекають на проведення повноцінних палеоантропологічних досліджень.

Як приклад можна навести перепоховання на території Флорівського монастиря «мешканців» досить великого некрополя XVII–XVIII ст., виявленого під час археологічних досліджень Вознесенського собору у дворі сучасного Мистецького Арсеналу.

Доводилось бачити набір інструментів для дослідження поховань, зокрема такі тоненькі щіточки...

Так, це Ви бачили замовлений з-за кордону набір спеціальних інструментів для розчищення давніх поховань.

Чи завжди потрібно такі інструменти використовувати? Це ж доволі кропітка робота, вона потребує часу і вмінь.

Так, так. Розбір поховань – це досить складна справа, її можна довірити тільки досвідченим спеціалістам. Нещодавно побачив світ посібник «Методичні рекомендації з польової антропології» (Львів, 2019; автори – О. Д. Козак, І. Д. Потєхіна, В. Д. Гупало,

Т. І. Слободян), у якому викладено покроково методичні основи цього складного та кропіткого процесу. Це справді дуже ґрунтовна та вкрай необхідна книжка для дослідження поховальних комплексів. Їх потрібно дуже ретельно розчищати, а також брати ґрунти для різноманітних аналізів. Наприклад, у тазовій частині скелета іноді зберігаються рештки, які можуть нам розповісти про особливості харчування, захворювання померлого. Тобто дослідження кісток – це спроба виявити якісь нюанси, розв'язати якісь питання, пов'язані з життям цієї людини, тим, чим вона займалася (це дуже часто позначається на скелеті), а також основні патологічні захворювання, які також залишили на кістках свої сліди.

Назвіть найцікавіші поховання, які Вам доводилося досліджувати.

Наприклад, середньовічний балтський могильник «Острів». Він унікальний, тому що там виявлено поховання західнобалтських племен, які досить неочікувано з'явилися у Пороссі за часів Володимира Святославича або його сина Ярослава. Ці люди принесли з собою зовсім іншу матеріальну культуру зі східного балтійського узбережжя.

Знайдені поховання дуже цікаві, оскільки їхній поховальний обряд дуже відрізняється від тогочасних звичаїв населення давньоруської держави. У поховальних комплексах виявлено різноманітні яскраві предмети: фібули, зооморфні браслети, тотенкроне тощо, які якраз і свідчать про західнобалтське етнічне походження похованих.

Можна згадати поховання некрополя І (за М. К. Каргером), знайдені у 2016 р. під час науково-рятівних археологічних робіт у дворі посольства Великої Британії (вул. Десятинна, 9): дві жінки, час поховання яких ми обережно датуємо кінцем X – початком XI ст.

Але ж це середмістя сучасного Києва!

Велику частину історичного центру столиці на Старокиївській горі колись займав велетенський могильник X – початку XI ст., який, власне, М. К. Каргер і називав некрополем І. Другий розташовувався на терасах т. зв. Кирилівських висот. На території некрополя І виникали і пізніші прихрамові та монастирські кладовища, аж до 1772 р., коли указами Катерини II було заборонено ховати в межах міста через важку епідеміологічну ситуацію. Ховали й надалі, звісно, але рідше, тобто це були поховання ктиторів, парафіяльних і монастирських священнослужителів тощо.

Тобто дослідити це зараз майже неможливо?

У повному обсязі ми не можемо повністю дослідити стародавні кладовища: за-

важає сучасна міська забудова. Археологи, як правило, фіксують тільки якусь частину цвинтаря, його решта розміщується під будинками. Тому такі ділянки є «пазлами», за допомогою яких ми намагаємося реконструювати площу, періоди існування та поховальний обряд певного кладовища. Логістику функціонування важко визначити насамперед через те, що ми маємо справу не з усією площею некрополя, а лише з його невеликими фрагментами.

Тут ми переходимо до міської археології. Чи є взагалі сенс і можливість досліджувати і музеєфікувати, наприклад, археологічні об'єкти в середмісті Києва?

Наскільки я знаю, у нас є практика музеєфікації якихось визначних, унікальних пам'яток – курганів, фортифікаційних укріплень, решток архітектури, здебільшого кам'яної (у Києві – Десятинна церква, Федорівський собор, невідомий літописам давньоруський храм на вул. Юрківській, 3 тощо).

Із погляду археологів, чим більше давніх пам'яток ми музеєфікуємо, тим краще. Проте, через брак необхідного бюджетного фінансування переважної більшості музейних установ у країні, після музеєфікації постає запитання: де брати кошти на збереження пам'ятки у необхідному стані? Бо це дуже великі кошти, потрібен штат людей, які мають слідкувати за цим усім. І проблема саме в цьому й полягає, бо дуже часто пам'ятки знищуються через недбале ставлення і брак коштів на утримання.

Чесно кажучи, у нас немає пам'яток, особливо поховальних, вартих музеєфікації. Я вважаю, що їх треба все ж таки максимально досліджувати і виймати під руйнацію. Це важко, дорого, але необхідно. З метою розвитку туризму це було би великим надбанням для столиці. Можливо, потрібна загальна міська програма, що стосуватиметься центральних історичних районів міста. Наразі активно розглядають проект, за яким на Контрактовій площі буде проведено масштабні археологічні дослідження з подальшою музеєфікацією виявлених об'єктів, культурних нашарувань і знахідок (на кшталт Rynku Podziemnogo у Кракові).

Це був потужний атракційний об'єкт.

Так, але над ним працювали багато років, були залучені археологічні сили з усієї Польщі, фахівці з Євросоюзу. Тобто туди вкладали великі гроші і місто, і держава, і Євросоюз: у дослідження, у консервацію та музеєфікацію. Для цього потрібен загальнонаціональний комплексний проект. У Кракові він був ініційований польськими археологами та музейниками й підтриманий містом. Польський досвід музеєфікації археологічних об'єктів не обмежується Краковом, це

також Archeological Reserve Genius Loci на острові Тумський у Познані, скансен Ostrow Lednicki в Дзекановицах.

Яким є співвідношення міського активізму та археології? От, наприклад, кажуть, що на Поштовій площі «хрестили Русь». Зрозуміло, що це дурниця, і Русь тут не хрестили. Однак завдяки цій дурниці до пам'ятки привертають увагу громадськості, і, мабуть, у такий спосіб удається якось її захистити.

На мою думку, тут краще знаходити золоту середину: щоб і пам'ятку зберегти, і не відступати від наукових фактів. Фейкові сенсації свідчать радше про певний перехідний етап у нашій країні до суспільства, де громадські організації відіграють важливу позитивну роль у питаннях охорони археологічної спадщини. 10 років тому ніхто про громадські організації не знав, хоча археологічні об'єкти завжди гостро потребували захисту. Зараз відбувається зворотний процес, коли інколи здіймається галас на пустому місці. Однак, на мій погляд, краще привертати увагу до всіх потенційних порушень, ніж залишати об'єкти культурної спадщини поза увагою.

Тобто археолог має бути дуже публічним, щоб мати змогу привертати увагу. Тоді треба якусь частину свого робочого часу свідомо витрачати на піар-кампанії?

Звісно, бажано, однак у спеціалістів не завжди є час та можливість подати археологічну інформацію у формі популярній, доступній і цікавій дітям і дорослим.

Тут ми підходимо до проблеми нівелювання експертного знання, і археологічного також, на жаль.

Так, археологія, як ми її інколи подаємо, – не завжди є цікавою для неспеціаліста. Це теж велика проблема: як зробити археологічну науку доступною, цікавою, інтерактивною. Потрібні дослідники, які вміють просто говорити про складне, знаходити якісь аспекти, які будуть цікаві усім. А це досить непросто...

Утім, сьогодні є колеги, молоді та енергійні, яким не байдужа археологія, які працюють над проблемами популяризації археологічної науки. Є відповідні проекти, як-от «Пивна історія». На мою думку, вони мають хороший потенціал.

Розмову вела Тетяна Водотика